

B.A. III SEMESTER-I
HISTORY OF THE WORLD

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਉਥਾਨ- ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ
(Rise of Modern AGE-Renaissance)

ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (**Definition of the Renaissance**) :-ਰਿਨੈਸਾਂਸ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੀਮਤ ਅਰਥ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹ 14ਵੀਂ ਤੋਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਰਮਿਆਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ, ਮੂਰਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰੋਮਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਾਫ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜੋ ਮੱਧ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਸਮੂਹਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਨੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਯੂਰਪ ਦਾ ਮੱਧ ਕਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰ ਭਰਿਆ ਯੁੱਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਜਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਬਣਾਇਆ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਐਚ.ਏ.ਡੇਵੀਜ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਸੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਨ।”

“The word Renaissance signifies the rebirth of the freedom loving, adventurous thought of man. Which during the Middle Ages, had been fettered and imprisoned by religious authority.” H.A.Davies.

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੇਜ਼ (**Hayes**) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਹੈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।”

(“ The word ‘Renaissance’ meaning rebirth has frequently been employed to describe the whole Period of transition from middle ages to modern times.”)
Hayes

ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ (Causes of the Rise of Renaissance)

- 1. ਧਰਮ ਯੁੱਧ (Crusades) 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ** ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਜੇਰੂਸਲੇਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪੁਲੋਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਕੇਵਲ ਚਰਚ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਨਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।
- 2. ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ (Decline of Feudalism)** ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ **14ਵੀਂ ਸਦੀ** ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਤਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਰਾਟ ਸਾਮੰਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਰਹੇ। ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਤੇ ਵੀ ਇਸੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਕਰਾਏ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਮੰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਣੇ ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਮੰਤ ਦੀਵਾਲੀਆਂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- 3. ਚਰਚ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਕਮੀ (Decline in the Influence of church)** ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਚਰਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਚਰਚ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਪੁੱਜੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਖੋਖਲੇ ਰੀਤੀਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚਰਚ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਗਿਆ।

4. **ਵਪਾਰਕ- ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਉਭਾਰ (Emergence of Commercial Capitalists)**
ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰਬ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। **13ਵੀਂ** ਸਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਏ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਧਨ ਕਮਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਾਰਨ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਦਭੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਲਿਆਂਦੀ।
5. **ਛਾਪੇ- ਖਾਨੇ ਦੀ ਖੋਜ (Invention of Press)** ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ **1454ਈ:** ਵਿੱਚ ਮੇਨਜ਼ ਦੇ ਜਾਨ ਗੁੱਟਣ ਵਰਗ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਅਗਲੇ **20 ਸਾਲਾਂ** ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। **1477ਈ:** ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਵੈਸਟ ਮਨਿਸਟਰ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਬੀਲਅਮ ਕੈਕਸਟਨ ਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਛਾਪਾ ਖਾਨਾ ਖੋਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਸਤਾ ਕਾਗਜ਼ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਲੱਗਿਆ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਮਸਹੂਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੋਜ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ।
6. **ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ (Occupation of Constantinople by the Turks)**
ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਯੂਰਪੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਸਤੇ ਲਭਣੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੂਰਬ ਤੇ ਭਾਰਚ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਟੈਕਸ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਯੂਰਪੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਟੈਕਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ।
7. **ਉਦਾਰ ਸਮਰਾਟਾਂ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Role of Progressive Rules and Nobles)**
ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਸਮਰਾਟਾਂ ਕੁਲੀਨਾਂ ਅਤੇ ਪੋਪਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਫਰਾਂਸਿਸ ਪਹਿਲੇ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹੈਨਰੀ ਅੱਠਵੇਂ, ਸਪੇਨ ਦੇ ਚਾਰਲਸ ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਸੱਤਵੇਂ ਆਦਿ ਉਧਾਰ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਖੁਲੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੋਪ ਨਿਕੋਲਸ ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਲਿਓਸ ਦਸਮੇਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਸਾਹਿਤ, ਸਿਲਪਕਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਸਮਰਾਟਾਂ ਤੇ ਪੋਪਾਂ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਉਧਾਰ ਕੁਲੀਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਅਤੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।

8. **ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਾਢਾਂ (Scientific Inventions)** ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋਣ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਖੋਜਾਂ ਕਾਗਜ਼, ਛਾਪਾਖਾਨਾਂ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕੰਪਾਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਕੰਪਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਾਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਤਾਕਤਵਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।
9. **ਨਵੇਂ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਉਥਾਨ (Emergence of New cities)** ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਨੇ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਲਾਨ, ਰੋਮ, ਪੈਰਿਸ, ਲੰਦਨ, ਲਿਸਬਨ, ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਨਗਰ ਵਪਾਰ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਪੂਜੀਵਾਦ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ – ਪਰਮਨੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਧਨ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਲਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਕ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਅੰਦੋਲਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।
10. **ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ (By Social Shape)** ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਰੁਪਇਆ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰਨਜਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।
11. **ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ (By Economic Shape)** ਇਹਨਾਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਕਾਰਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਲਈ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਪਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜਨੇਵਾ, ਵੀਨਸ ਲਿਜਬਨ ਪੈਰਿਸ, ਫਲੋਰੈਂਸ ਹੈਮਬਰਗ ਨਿਊਰਮਬਰਗ, ਨੌਵਗਰਡ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚਾਲੇ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ

ਧੰਦਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੂਨਰ ਜਾਗਰਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

12. **ਬੋਧਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ (By Elicitic Shape)** ਇਹਨਾਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਬੋਧਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਯੂਰਪ ਦਾ ਇੱਕਲਾ ਪਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਲੋਕ ਗੁਲਾਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਆਏ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਯੂਨਾਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੋਕ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਯੂਰਪ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਤਮ ਤੇ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਰਚ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਤੰਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਰਚ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬੋਧਿਕ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।
13. **ਸਮੂਹਿਕ ਅਸਰ (Impact of Community)** ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯੂਰਪ ਵਾਸੀ ਹੋਰ ਕਈ ਨਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਤੇ ਯੂਰਪ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾ ਤੇ ਪੋਪ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਧਰਮ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯੂਰਪ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਬੇਵਸ ਹੋ ਗਏ।
14. **ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ (Universities)** ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਖੋਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਉਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਨਰਜਾਗਰਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਕਸਫੋਰਡ, ਕੈਵਰੇਜ ਪੈਰਿਸ, ਬੋਲੋਗਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।
15. **ਮੰਗੋਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਉਭਾਰ (The rise of Mangol empire)** ਮੰਗੋਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉਦੈ ਨਾਲ ਪੂਨਰਜਾਗਰਣ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। 1227 ਈ: ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਜੇਤੂ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕੁਬਲਈ ਖਾਂ (1260 ਈ: ਤੋਂ 1294 ਈ: ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਗੋਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰੂਸ, ਪੋਲੈਂਡ, ਹੰਗਰੀ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੰਗਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਯੂਰਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਯੂਰਪਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਛਪਾਈ, ਕੁਤਬਨੁਮਾ ਅਤੇ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।
16. **ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਕਾਢ (Discovery of Gunpowder)** ਬਾਰੂਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਯੂਰਪਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਰੂਦ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦਬਦਬਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ

ਆਪਣੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਕਿਲਿਆਂ ਤੇ ਗੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੈਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਰੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਮੰਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਰਗ ਨੇ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

- **ਸਿੱਟਾ(Conclusion):-** ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਪਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰਨ ਵੱਲ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਯੁੱਗ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਯੁੱਗ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

Dr. Harminder Kaur
History Deptt.
Akal Degree College
Mastuana Sahib

